

راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی برای رفع محرومیت بالگوگیری از سیره امام رضا(ع)

محمد عبدالحسین زاده^۱- میثم لطیفی^۲

تاریخ دریافت: ۹۴/۹/۹
تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۱/۲۷

چکیده

در سال‌های اخیر نقش مشارکت‌های مردمی مبتنی بر انگیزه‌های خیرخواهانه یا اعتقادات مذهبی، به عنوان یک حرکت و تلاش مؤثر در جهت تقویت حمایت‌های اجتماعی مورد توجه جدی قرار گرفته است. هدف اصلی این پژوهش تشریح نقش نهادهای دینی و مردمی در رفع محرومیت و فقر با تأکید بر سیره امام رضا^(ع) است. در این پژوهش با روش سیره‌پژوهی و با بهره‌گیری از سبک و سیره زندگی امام رضا^(ع) و همچنین تدقیق در روایاتی که از ایشان رسیده است، راهکارهای گسترش و تقویت نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی ارائه شده است. به وضوح روش می‌شود که در اسلام نهادهای دینی و مردمی مهم‌ترین نقش را در گسترش رفاه در جامعه و رفع محرومیت‌ها و فقر دارند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که رفتار معمومین از جمله امام رضا^(ع) مانند احترام به فقیر، تشویق به سخاوت و... در صورتی که در جامعه نهادینه شود باعث گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی می‌شود. به تبع گسترش این نهادها در جامعه، فقر و محرومیت نیز کاهش پیدا می‌کند. دولت و نهادهای حمایتی مانند کمیته امداد باید با تکیه بر این ظرفیت جامعه اسلامی، به دنبال رفع فقر و محرومیت در جامعه باشد.

واژه‌های کلیدی:

نهاد، نهادهای دینی و مردمی، سیره امام رضا(ع)، اتفاق، صدقات، محرومیت

۱ دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع) (نویسنده مسئول): abdolhosseinzadeh@gmail.com
۲ دانشیار گروه مدیریت دولتی و سیاستگذاری عمومی دانشگاه امام صادق(ع): latifi@isu.ac.ir

۱. مقدمه

سیاست‌های حمایتی اسلام که بخشی از آن‌ها در قالب نهادها و مؤسسات مردمی شکل گرفته است، از جمله برنامه‌ها و خط مشی‌هایی است که این دین مبین در جهت برپایی جامعه مطلوب دینی مبتنی بر عدالت در نظر گرفته است. نهاد مفهومی فراتر از یک واژه و اصطلاح دارد و به فراخور سابقه و ورود آن در حوزه‌های مختلف علم از معانی، تعاریف و کاربردهای متفاوتی برخوردار شده است. مفهوم نهاد هم اشاره به ایجاد مکانی خاص برای فعالیت و هدفی خاص دارد؛ هم مفهوم ذهنی، موضوعی یا معنوی از آن استنباط می‌شود (March, 1989:4).

نهادها و مؤسسات از یک منظر به نهادهای دولتی و نهادهای مردمی تقسیم بندی می‌شوند. نهادهای دولتی، نهادهایی هستند که در یک جامعه بر اساس نیاز کشور و قانون اساسی آن کشور شکل می‌گیرد و بیشتر تحت عنوان سازمان‌ها و مؤسسات هستند. نهادهای مردمی، نهادهایی هستند که بر اساس باورها، عقاید و ارزش‌های مردم در یک جامعه شکل می‌گیرد و نقش دولت در قبال این نهادها، نقش حمایتی است.

کارکرد نهادها و مؤسسات مردمی در دو بخش تأمین نیازهای مادی و معنوی افراد و جامعه اهمیت به سزاوی دارد. در بخش تأمین نیازهای مادی و حمایت‌های اقتصادی نیز می‌تواند کمک شایانی به دولت‌های فقر زدایی و رشد و توسعه اقتصادی از دو طریق انجام دهد:

با توجه به فلسفه وجودی این نهادها و مؤسسات که تحت پوشش و حمایت قرار دادن گروه‌های نیازمند را شامل می‌شود، موجب کاهش فقر و توزیع مجدد ثروت در جامعه شده، راه را برای دستیابی به سعادت اجتماعی در جامعه فراهم کند.

وجود این گونه نهادها و مؤسسات علاوه بر فقر زدایی که خود عامل توانمندی و کارآبی نیروی انسانی است نقش به سزایی در کارآفرینی و بهبود نیروی مولد جامعه خواهد داشت.

نهادهای دینی و مردمی در اسلام اهمیت زیادی دارند. برخی نهادهای دینی و مردمی که برای رفع فقر و گسترش رفاه در جامعه، در اسلام وجود دارد عبارت اند از: وقف، نذر، صدقه، اتفاق و ...

در این پژوهش با بهره‌گیری از سبک و سیره زندگی امام رضا^(ع) و با پژوهش در زندگی نامه ایشان و روایاتی که از ایشان رسیده است، راهکارهای گسترش و تقویت نهادهای دینی و مردمی تبیین شده و نیز پیشنهادهای عملیاتی برای نهادهای حمایتی در جامعه اسلامی مانند کمیته امداد امام خمینی(ره) برای گسترش این نهادهای دینی و مردمی ارائه شده است.

ابتدا با بررسی مفهوم نهاد و تبیین آن، درک درستی از این مفهوم ارائه می‌شود. با تبیین مفهوم نهاد، مشخص می‌شود که نهاد لزوماً سازمان یا موسسه نیست بلکه یک قانون، یک آداب و رسوم و یک دستور دینی نیز می‌تواند نهاد باشد. همچنین مفهوم نهادهای دینی و مردمی مشخص می‌شود و برخی از آن‌ها معرفی می‌شوند و توضیحاتی درباره آن‌ها ارائه می‌شود. در خاتمه این بخش بیان می‌شود که راه حل رفع فقر و محرومیت در جامعه اسلامی مشارکت مردم در رفع فقر و محرومیت است و این کار جز از طریق گسترش نهادهای دینی و مردمی میسر نیست.

در بخش دوم مقاله با بهره‌گیری از سیره عملی امام رضا^(ع)، راه حل‌هایی که باعث می‌شود روحیه خیرخواهی و کمک به محرومان در جامعه گسترش یابد، ارائه می‌شود. گسترش روحیه خیرخواهی در جامعه اسلامی باعث گسترش نهادهای

دینی و مردمی در آن جامعه می‌شود و این تا حد زیادی باعث رفع فقر و محرومیت در جامعه اسلامی خواهد شد. مهم‌ترین وظایف دولتها و نهادهای حمایتی، گسترش این روحیه خیرخواهی در بین مردم جامعه برای تقویت نهادهای دینی و مردمی است. برخی از راهبردهایی که امام رضا^ع برای گسترش این روحیه در بین مردم استفاده کرده‌اند عبارت است از: حفظ عزت و احترام تنگستان جامعه، رفتار درست کارگزاران با محروم‌مان، اصلاح سبک زندگی افراد جامعه، ترویج فرهنگ سخاوت و فرهنگ انفاق و... که در ادامه مقاله به تفصیل بیان می‌شود.

۲. تعریف نهاد^۱

طبق تعریف اسکات، مجموعه‌ای متشکل از عقاید و افکار، رفتارها و روابط میان افرادی که در اطراف یک موضوع اجتماعی در یک گروه یا سازمان شکل گرفته باشد، نهاد نامیده می‌شود (Scott, 2001:25). در تعریف دیگر نهاد عبارت است از ساختاری انطباق پذیر، با بعد ارزشی بسیار قوی که اعضای آن زندگی خود را متکی به آن دانسته و هرگونه تغییر در آن یا از میان رفتن آن، اثراتی بر روی اعضای نهاد و کل جامعه دارد (ورزشکار، ۱۳۹۰:۱۳).

البته یکی از پیچیده‌ترین مسائل، تمیز دادن بین مفاهیمی همچون نهاد، سازمان، موسسه و کلماتی از این قبیل است (Zucher 1987:447). نهاد در رشته‌های مختلف علوم انسانی تعاریف متفاوتی دارد و علمای رشته‌های مختلف اعم از اقتصاددانان، جامعه‌شناسان، حقوق‌دانان، متخصصان علوم سیاسی و متخصصان مدیریت دولتی درباره آن سخن گفته و هر یک ویژگی‌هایی را برای آن بر شمرده‌اند. یکی از بهترین جمع‌بندی‌های در این زمینه را می‌توان در آثار دکتر محمد جواد ایروانی مشاهده کرد. ایشان پس از اشاره به معانی و تعاریف نهاد در رشته‌های

^۱ Institution

مختلف و در آثار علمای صاحبنظر، جمع‌بندی خود را این گونه ارائه می‌کند: "در سازمان، داشتن هدف مشترک و تلاش جمیع برای رسیدن به هدف شرط لازم است اما در نهاد نوعی تعهد اخلاقی ملاک تجمع و همیاری است. به طور کلی وجه ممیزه نهاد و سایر واژه‌های نزدیک با آن این است که نهاد نوع رابطه با بیرون از محیط سازمانی در تبیین معانی آن نقش اساسی دارد حال آن که در سایر واژه‌های نوع رابطه درونی که در سازمان حاکم است تعیین کننده است" (ایروانی، ۱۳۷۷: ۲۶).

از سوی دیگر از نظر جامعه‌شناسان نهاد یک مشترک لفظی است میان عناصر "ساخت یک نظام اجتماعی" و نیز "مجموعه‌ای از ارزش‌ها، فرایندها و روش‌ها" که در جامعه وجود دارد (Selznick, 1966: 12).

در نظام معنایی اسلام، نهادها مترادف‌اند با ساختارها و دستگاههای ارزشی که به واسطه اسلام تأسیس شده‌اند. یعنی مشخصه‌ای که از شنیدن نام این نهادها به ذهن خطور می‌کند اسلامی بودن و تولد و رشد آن‌ها در دامان اسلام است.

۲.۱. مفهوم جامعه شناختی نهاد

در تعریف جامعه شناختی، نهاد اجتماعی به نظامی اطلاق می‌شود که در آن روابط اجتماعی ساخته و پرداخته و پایدار با هدفی معین و مشخص است که کنش آن از شخصیت افرادی که عهده دار آن هستند می‌گذرد و به افراد دیگر انتقال می‌یابد. بر این اساس می‌توان گفت نهاد به معنی و مفهوم قانون، آداب و رسوم یا سازمانی است که در زندگی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی افراد یک جامعه نقش به سزاوی دارد (اسکات، ۱۳۷۴: ۱۲۷). با این تعریف مشخص شد که نهاد یک بعد نرم و یک بعد سخت دارد. بعد سخت نهاد شامل سازمان، قوانین و... است. بعد نرم نهاد نیز شامل آداب و رسوم، اخلاق و سبک زندگی^۲ می‌شود.

۳. نهادها و ویژگی‌های اجتماعی

نهادها، ارزش‌های غایی خاصی را که در میان اعضا وزیر مجموعه آن حاکم است، متبلور می‌کنند. از آن جا که نهادها پایدار هستند، الگوهای رفتاری سامان‌یافته در آن، در جامعه رسوخ می‌کند و به صورت یک سنت فرهنگی در می‌آیند. آرمان‌های یک نهاد، معمولاً از سوی اکثریت عظیمی از افراد جامعه پذیرفته شده است (Aldrich, 1994:652).

۴. طبقه بندی نهادها در جامعه اسلامی

به طور کلی می‌توان نهادهای موجود در جامعه اسلامی را به دو دسته تقسیم بندی کرد:

نهادهای دولتی و حکومتی

نهادهای دینی و مردمی

۴.۱. نهادهای دولتی و حکومتی

نهادهای دولتی و حکومتی، مهم‌ترین سازمان‌های اجتماعی‌اند که نیازهای اساسی انسان‌ها در جوامع برآورده می‌کنند. برخی از انواع نهادهای دولتی عبارت‌انداز:

۱. نهادهای سیاسی:

۱.۱. احزاب

۱.۲. گروههای سیاسی

...

۲. نهادهای سلامت و بهداشت:

۲.۱. مجتمع‌های بهداشتی و سلامت

راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی ♦♦ ۷۹

۲,۲. خیران بیمارستان ساز

۲,۳. انجمن حمایت از سرطانی‌ها

و ...

۳. نهادهای آموزشی:

۳,۱. دانشگاه‌ها

۳,۲. مدرسه‌ها

و ...

۴. نهادهای حمایتی:

۴,۱. کمیته امداد امام خمینی

۴,۲. سازمان بهزیستی کشور

و ... (حق جو، ۱۳۸۱: ۸۴).

۴,۲. نهادهای دینی و مردمی

در بینش اجتماعی اسلام علاوه بر نهادهای ضروری و الزامی مانند نهاد دولت و حکومت، نهادهای خیرخواهانه دیگری نیز پیش‌بینی و طراحی شده است که حمایت و ساماندهی به آن‌ها می‌تواند سبب تقویت روحیه برادری و تعاون و همیاری شود که خود بهترین عامل حفظ تقویت حمایت‌های اجتماعی است (اصغری، ۱۳۸۷: ۱۵۹). برخی از این نهادهای دینی و مردمی عبارت است از:

۴,۲,۱. وقف

وقف یعنی حبس ثروت و قرار دادن منافع آن برای شخص، اشخاص، عناوین و ... (خمینی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۸۳). وقف در شریعت اسلامی، نهاد و موسسه خیریه اجتماعی است که منافع عظیم و سرشاری را در اختیار جامعه اسلامی قرار می‌دهد و از این

طريق نقش مهمی در زمینه حمایت‌های اجتماعی دارد. گستره و دامنه وسیع وقف به حدی است که از عبادتگاه‌ها گرفته تا جزئی ترین مسائل مادی زندگی انسان‌ها را در بر می‌گیرد (اصغری، ۱۳۸۷: ۱۵۹).

۴.۲.۲ نذر

از جمله نهادهایی که می‌تواند نقش ارزنده‌ای در حمایت‌های اجتماعی ایفا کند، نهاد نذر است. معنی و مفهوم نذر این است که فرد خود را ملزم سازد تا کاری را به شکل مخصوصی برای خدا انجام دهد، و از آن جا که متعلق نذر می‌تواند هم امور معنوی و هم امور مادی باشد از این رو باجهت‌دهی به این نهاد خیرخواهانه می‌توان برخی از معضلات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه را برطرف کرد (خمینی، ۱۳۸۲: ۸۴-۸۶).

۴.۲.۳ هبه و وصایا

هبه در معنی و مفهوم عام آن عبارت است از تمليک مجاني و بلاعوض مال (میرمعزی، ۱۳۹۱: ۳۷۸). هرگاه نهاد هبه و وصیت در جامعه مورد تشویق قرار گیرد و نیز بین مردم و دولت رابطه عاطفی و صمیمی باشد با در اختیار قراردادن بخشی از اموال خود در این راه می‌توانند گام موثری در حمایت‌های اجتماعی بردارند (اصغری، ۱۳۸۷: ۱۶۱).

۴.۲.۴ صدقه و انفاقات

دادن اموال به فقیران بدون عوض و به قصد قرب به خداوند، صدقه خوانده می‌شود. آیات و روایات بسیار زیادی درباره صدقه وجود دارد. یکی از آثار صدقه این است که فقر در جامعه از بین می‌رود (میرمعزی، ۱۳۹۱: ۳۹۰).

نکته دیگری که اهمیت و جایگاه ویژه ارتباط با مردم و معاشرت با همنوعان را

نشان می‌دهد، این است که بسیاری از فضایل و رذایل اخلاقی، در ظرف ارتباطات ظهور می‌یابند. زندگی اجتماعی و معاشرت با دیگران ظرف ظهور فضایلی مانند عدالت، انصاف، احسان، ایثار، انفاق، صدقه، تواضع، امانت، صداقت، صراحت، عفت، حجاب و امثال آن است. همچنین رذایلی مانند ظلم، حق کشی، خودخواهی، تکبر، خیانت، دروغ، بی‌حیایی، رشوه، بی‌بند و باری، غیبت، حسادت، ریا، سمعه و امثال آن نیز در ظرف اجتماع و ارتباط با دیگران است که خود را نشان می‌دهد. از این رو تعلیم و تعلّم بدون زندگی اجتماعی و معاشرت با دیگران امکان تحقق ندارد (شریفی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۵۶).

بنابراین یکی از مهم‌ترین کارهایی که برای گسترش نهادهای خیرخواهانه باید انجام بگیرد، فرهنگ سازی و ترویج روحیات و خلقیاتی است که مردم را به سمت خیرخواهی و کمک به محرومان سوق دهد. به عبارت دیگر یکی از مهم‌ترین راههای گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی ترویج خلقیات و روحیات طیبه است. از این رو پس از این که نهادهای دینی و مردمی تشریح شد در ادامه با بررسی سیره حضرت علی بن موسی الرضا^(۴) برخی از راهکارهای عملیاتی برای گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی با تاکید بر رفتار و اخلاق اسلامی ذکر می‌شود.

۵. روش تحقیق

سیره یا منطق عملی مجموعه اصولی است که برگرفته از قرآن کریم و راه و رسماً پیامبر اکرم (ص) و اوصیای آن حضرت است. این اصول قواعدی است کلی که جهت زندگی را در وجوده مختلف فردی، اجتماعی، مدیریتی، خانوادگی، سیاسی، نظامی و اقتصادی مشخص می‌کند (دلشد تهرانی و آیینه وند، ۱۳۸۵: ۴۴).

سیره پژوهی نوعی از پژوهش است و نمی‌توان آن را نوعی از علم به معنای رشته علمی^۳ یا به معنای رشته علمی با روش تجربی^۴ تلقی کرد. زمانی که از پژوهش بحث می‌شود اولین سوالی که باید پاسخ داده شود این است که مقوله پژوهش، از مقولات کیفی است یا کمی؟ سیره پژوهی نمی‌تواند کمی باشد؛ زیرا پژوهش کمی ۳۰ فقره و بیشتر را بررسی می‌کند؛ در حالی که سیره پژوهی موارد کمتر از این مقدار را مورد بررسی قرار می‌دهد. بنابراین وارد حوزه تحقیقات کیفی می‌شود (کافی، ۲: ۱۳۹۴).

برای استخراج سیره لازم است به این نحو عمل کنیم که ابتدا به یک اصل بررسیم، سپس سعی کنیم به یک استقراری نسبتاً تام در مورد آن اصل دست یابیم؛ یعنی تمام متون اعم از قرآن، روایات و متون تاریخی را جستجو کنیم و بتوانیم ادعا کنیم که این اصل است؛ اگر این گونه عمل کردیم، آن وقت می‌توانیم به مجموعه سیره دست پیدا کنیم.

۶. سیره امام رضا^(۴) در تقویت نهادهای دینی و مردمی برای کمک به محرومان

در این پژوهش با مطالعه سیره علی بن موسی الرضا^(۴) اصل اولیه‌ای که استخراج شد اصل مطلوبیت کمک به محرومان و فقرا در جامعه اسلامی بود. این اصل به عنوان پیش فرض پذیرفته شد. در ادامه با بررسی سیره آن حضرت روش‌های برخوردار آن حضرت با فقرا و محرومانت شناسایی شد و برخی از توصیه‌های حضرت در برخورد با فقرا و محرومانت که کمک به گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی می‌کند، بیان می‌شود.

۱.۶. برخورد صحیح و درست کارگزاران برای مقابله با فقر

^۳ discipline
^۴ science

محصول روابط اجتماعی و اقتصادی ظالمانه، تشکیل طبقات و پدید آمدن جامعه‌ای با تضادهای اجتماعی آشکار است، امام^(ع) امتیازات طبقاتی را از بنیاد واژگون کرد. امام^(ع) در تعالیم والای خویش به کارگزاران و دیگر مسئولان نظام اسلامی می‌آموزد هر کسی باید در گام نخست در اندیشه ساختن خود باشد و شایستگی‌های لازم را در وجود خویش آشکار کند و با دیگران متعهدانه رابطه برقرار کند و خدمتگزار همه مردم باشد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۴۱).

امام رضا^(ع) در خراسان تمام اموال خود را در روز عرفه میان مردم و نیازمندان تقسیم کرد. در این هنگام فضل بن سهل گفت: این کار با خسran توأم است، حضرت فرمود: بلکه چنین کاری قرین با غنیمت و منفعت است، آن‌چه را که برای دستیابی به پاداش الهی و کرامت انسانی بخشیدی زیان و غرامت تلقی مکن (کلینی، ۱۳۸۱ق، ج ۸: ۲۳۰؛ حکیمی، ۱۳۸۰: ج ۲: ۲۲۲).

حتی در تعالیم رضوی کاری که خدمت در دربارها را جبران می‌کند و عمل نامشروع کمک به ستمگران را محو می‌سازد، یاری رساندن به مردم و گره‌گشایی از کار آنان است. حسین انباری می‌گوید: مدت ۱۴ سال به امام رضا^(ع) نامه نوشتم و از کار در دربار پادشاه اجازه خواستم. امام در جواب نوشت، نامهات را خواندم و از هراسی که در این شغل داری آگاه شدم. اگر می‌دانی که هرگاه کاری در دربارها کرده‌ام، طبق دستورات رسول اکرم^(ص) عمل می‌کنم و دستیاران و کاتبان تو از هم‌کیشان تو خواهند بود و هنگامی که مالی به دستت رسید بخشی از آن را به بینوایان مؤمن می‌دهی تا بدان اندازه که خود مانند یکی از آنان باشی، اگر این گونه عمل کنم، کار تو در دربار سلاطین با خدمت به برادران دینی ترمیم می‌گردد و گرنه (خدمت در دربارها) جائز نمی‌باشد (صحیفة الإمام الرضا، ۱۴۰۷ق: ۳۹۴).

امام در حدیث زیر نقش حیاتی کارگزاران نظام اسلامی را چنین ترسیم می‌کند: «آن حضرت به مأمون گفت: درباره امت محمد و فرمانروایی که بر ایشان داری از خدا بترس، زیرا کارهای آنان را تباہ کرده‌ای و کار را به دست کسانی سپرده‌ای که به غیر حکم خداوند بلند مرتبه داوری می‌کنند و خود در این سرزمین ماندگار شده و خانه هجرت و محل فروآمدن وحی را ترک کرده‌ای و بر مهاجران و انصار بانبود تو ستم می‌رود و سوگند و پیمان هیچ مؤمنی را نگاه نمی‌دارند و روزگار بر مظلومان به سختی می‌گذرد و آنان برای زندگی به هزینه‌ای دسترسی ندارند و کسی را نمی‌یابند که نزد او از اوضاعی که دارند شکایت کنند» (کلینی، ۱۳۸۱ق: ج ۵: ۱۱۱).

ماجرای این حدیث آن است که روزی مأمون خدمت امام رفت و با خود نامه‌ای طولانی داشت که متن آن را برای حضرت خواند، در آن مکتوب آمده بود که برخی روستاهای کابل به دست لشکریان اسلام فتح گردیده است. وقتی خواندن آن خاتمه یافت امام فرمودند: آیا فتح مناطقی از قلمرو شرک و کفر تورا خرسند ساخته است؟ مأمون پرسید آیا این خبر شادمانی ندارد؟ که امام مطالب فوق را فرمودند و به او تأکید کردند توعیالت رادر داخل سرزمین‌های اسلامی برقرار کن و فقر و محرومیت را از ریشه برانداز و به گرفتاری‌های مردم رسیدگی کن که این مایه خشنودی و خوشحالی یک حاکم اسلامی است نه کشورگشایی و فتوحات تازه و افزون بر قلمرو جغرافیایی (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۹: ۱۶۵).

امام^(۴) از سویی تصریح می‌کنند که بر اثر عواملی، افرادی در جامعه زندگی می‌کنند که از نظر سلامت مشکل دارند و پدیدآمدن آنان بر اثر بیماری، سالخوردگی، حوادث طبیعی و جنگ‌های طبیعی است اما بقای آنان به همان حال نگران کننده، از نظر اسلام محکوم است؛ باید کارشان رادر کمترین زمان سامان داد

واز تعهد و تکلیف انسانی و حکومتی در این زمینه فراموش نکرد و ضرورت دارد کار این گونه افراد درست شود تا از آن وضع آشفته رهایی بابند (کلینی، ۱۳۸۱، ج: ۲: ۱۵۹). یعنی خداوند توانمندان (آنان را که امکانات، قدرت و شرایطی را در اختیار دارند) مکلف کرده است که امور زندگی بیماران از کار افتاده و بلا دیدگان را سامان دهند.

این کلام سخن حضرت علی^(۴) را به اذهان متبادر می کند: خدار!! خدار!! در کار فرودستان یعنی بینوایان و نیازمندان و فقیران و بیماران زمین گیر که هیچ کاری از دستشان برنمی آید (نهج البلاغه، ۱۳۹۰: ۵۵۴). امام رضا^(۴) در سخن دیگری از این واقعیت بیشتر پرده بر می دارد و با صراحة افزون تری مسؤولیت کارگزاران مسلمان را مطرح می فرمایند:

اگر زمام حکومت را در دست گیرم غذای ساده‌تر و کم‌ارزش‌تری (نسبت به زمان زمامداری) خواهم خورد و لباس خشن و زبر (پس از لباس‌های نرم) در برخواهم کرد و (پس از آسایش) با سختی و مشقت خواهم زیست. (طبرسی، ۱۳۷۰: ج ۲: ۳۶۲). و باز این کلام گهربار مؤید کلام با کرامت حضرت علی^(۴) که فرموده‌اند: خداوند مرا برای مخلوقات خودش امام قرارداد پس بر من واجب کرد که درباره خودم و خوردنی و نوشیدنی و لباس‌هایم همچون ناتوان ترین مردم زندگی کنم تا فقیر به فقر من اقتدا کند و ثروتمند به سرکشی بزنخیزد (نهج البلاغه، ۱۳۹۰: ۱۰۱۹).

حضرت امام رضا^(۴) از دیدگاهی دیگر رسیدگی به اوضاع مسلمانان را مورد تأکید قرار می دهد و آن این که هر فردی از کارگزاران با مردمان تحت قلمرو خویش برادر دینی هستند و از این منظر باید با آنان به برابری و برابری رفتار کنند در هر چیزی که برابری در آن رواست (کلینی، ۱۳۸۱، ج: ۱: ۴۱۰).

۲.۶.۱. احترام به فقیر و حفظ عزت نفس او

در اسلام نهایت کوشش و تلاش خود را باید کرد که در تمام جامعه اسلامی حتی یک فقیر و نیازمند پیدا نشود، اما بدون شک، در هر جامعه‌ای افراد از کارافتاده آبرومند، کودکان یتیم، بیماران و مانند این‌ها وجود دارند که باید به وسیله بیت المال و نیز افراد متممکن با نهایت ادب و احترام تأمین شوند.

در سیره و روش اهل بیت^(۴) احترام ایشان به سائل و فقیر به خوبی دیده می‌شود. روش کمک کردن به فقرا نیز در قاموس ایشان به گونه‌ای بوده که آبروی مساکین حفظ شود و عرق شرم و نداری بر پیشانی ایشان نشینند.

حضرت رضا^(۴) می‌فرمود: هر کس جواب سلام فقیران را مانند جواب سلام ثروتمندان ندهد و او را دست کم بگیرد، روز قیامت خداوند را ملاقات می‌کند در حالی که از او خشگمین است (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۴۴۳). و نیز می‌فرمود: هر کس مرد یا زن مؤمنی را از بابت فقرش تحریر کند، روز قیامت خداوند او را در بین مردم رسو و سرشکسته خواهد کرد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۷۳).

احترام به فقرا همانند سایر افراد جامعه مورد تاکید آن حضرت^(۴) بوده و آمده است: در زمان ایشان برخی مسلمانان در رفتار با یکدیگر تبعیض روا می‌داشتند. به عنوان مثال اگر مخاطب شان ثروتمند بود به او احترام می‌گذاشتند و چنانچه فقیر بود و ندار به او توجه نمی‌کردند، به گونه‌ای که تحمل این وضع برای فقرا بسیار دشوار بود. وقتی امام^(۴) از این رفتار مردم آگاه شدند، فرمودند: «کسی که به مسلمان فقیری سلام کند برخلاف آن گونه که به ثروتمندان سلام می‌کند، در حالی خداوند را در قیامت ملاقات خواهد کرد که بر او خشم گرفته است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱۱؛ ۲۶۴). این سخن امام برای جامعه آن روز تکان دهنده بود، زیرا خشم الهی را

یعنی همان عذاب در دنکی که از آن وحشت داشتند، وعده می‌داد.

۳.۶. ترویج فرهنگ مواسات و برادری در جامعه اسلامی

مواسات به معنای مشارکت در زندگی است. «آسیته بنفسی» یعنی، او را با خود برابر و یکی دانستم (معلوم، ۱۳۸۵، ذیل مدخل اُسی). از گفتار و رفتار پیشوایان دینی استفاده می‌شود که «مواسات» یک وظیفه همگانی در جامعه اسلامی است. جملاتی که از آن بزرگواران در توصیه به این ارزش اخلاقی نقل شده، به صورت یک قاعده کلی بیان شده است. پیشوایان دینی ما، برای شناخت شیعیان شان، سه نشانه در اختیار مردم قرار داده اند: یکم، مراقبت بر اوقات نماز و به جا آوردن آن‌ها در آغاز وقت، و دوم، نگهداری اسرار ائمه از دشمنان و سوم، مواسات مالی با برادران مؤمن (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱: ۳۹۱).

در عصر امام رضا^(۴) حکومت جابرانه عباسیان بر مردم حکومت می‌کرد که ده‌ها سال مردم را به استثمار کشانده بود. امام رضا^(۴) می‌کوشید با هم دردی‌ها و رهنمودهای خویش از دردهای محرومان جامعه بکاهد و نیز دیگران را به یاری آن‌ها دعوت کند. امام رضا^(۴) خطاب به فردی به نام اسماعیل فرموده است: ای اسماعیل، آیا در میان آشنايان خود چنین دیده‌ای که هر گاه کسی جامه‌ای ندارد و دیگری آن را اضافه دارد به او بدهد؟ گفتم: نه. فرمود: آیا اگر کسی پوششی دارد برای دیگری می‌فرستد تا او نیز پوشش داشته باشد؟ جواب دادم: خیر. آن گاه امام^(۴) (به نشانه ابراز تأسف عمیق) دست بر زانوی خویش زد و فرمود: این‌ها برادر یکدیگر نیستند (ورام، ۱۳۶۹: ج ۲: ۸۵). عبدالله بن صلت می‌گوید: مردی از اهل بلخ گفت: در سفره خراسان با امام بودم. روزی سفره انداختند و غلامان سیاه و غیر آنان را بر سر آن سفره فراخواندند (و همه با هم با امام غذا خوردن) گفتم: ای کاش برای این‌ها سفره‌ای

جداگانه ترتیب می‌دادید، فرمود: خاموش باش. خدای همه یکی است مادر یکی، پدر یکی و پاداش هر کسی به کردار او بستگی دارد (کلینی، ۱۳۸۱ق، ج ۸: ۲۳۰).
معربن خلاص می‌گوید: امام رضا^(۴) (قبل از خوردن غذا) به بهترین غذایی که برایش می‌آوردند، می‌نگریست و از هر خوراکی مقداری برداشته و در سینی می‌نهاد؛ سپس دستور می‌داد آن سینی غذا را برای بینوایان ببرند (همان، ج ۸: ۲۳۱). امام نمی‌تواند غذایی را میل کند که محرومان از آن نخورده‌اند و این بر اساس تعالیم اصولی امامان معصوم^(۴) است که انسان‌ها ارزشی همانند دارند. امام رضا^(۴) می‌فرمود: کمک توبه ضعیفان تا از حالت ضعف و سستی خارج شوند و قوی شوند برتر از کمک مالی و صدقه است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۴۴۶).

۶.۴. گسترش فرهنگ سخاوت

از اصول اخلاقی که در زندگی همه امامان فراوان دیده شده است جود و سخاوت است. سخاوت در مقابل بخل قرار دارد. یعنی انسان از امکانات مادی و معنوی که در اختیارش وجود دارد فقط خودش استفاده نکند بلکه با بخشش به دیگران قسمتی از مشکلات آن‌ها را حل کنند و دیگران را از نعمت‌هایی که خداوند به او داده، چه نعمت مادی و چه نعمت‌های معنوی مانند علم برخوردار کنند (اشتهاрадی، ۱۳۸۰: ۵۳).
سخاوت از «سخاء» گرفته شده است و «سخا النار و يسخوها»، یعنی این که اگر خاکستر آتش را از آتش پاک کنیم، بهتر می‌سوزد و روشنایی اش بیشتر می‌شود، بنابراین تعریف سخاوت که از همین ریشه است موجب روشنایی و گرم کردن کانون خانواده‌های بینوایان می‌شود (اشتهاрадی، ۱۳۸۰: ۵۴).

شاید بهترین تعریف درباره سخاوت بیان امام رضا^(۴) باشد که فرمودند: «انسان سخاوتمند از غذای دیگران می‌خورد تا از غذای او بخورند، ولی انسان بخیل از غذای

۸۹ ♦ راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی

دیگران نمی‌خورد تا از غذای او نخورند.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج: ۴۹: ۱۰۲).
نقل شده است شخصی به حضرت علی ابن موسی الرضا^(ع) گفت: به قدر
جوانمردی خودتان به من عطا و بخشش کنید. ایشان فرمودند: این اندازه برای من
مقدور نخواهد شد. او گفت: پس به اندازه مروت من عطا کن. حضرت فرمودند: این
مقدار ممکن می‌شود پس از این جریان به غلام خودشان دستور دادند تا مبلغ ۲۰۰
ashrafی به او بدهند. (همان، ج: ۴۹: ۱۰۰).

علاوه بر نیازمندان، سخاوت امام رضا^(ع) شامل حال شاعران و دوستداران تواضع
امام رضا چنان زیاد بود که زمانی که برای آن حضرت غذا می‌آوردند. ایشان غلامان و
خدامان و حتی دربان و نگهبان را بر سر سفره می‌نشاندند و با آن‌ها غذا می‌خورند.
همچنین نقل شده زمانی که آن حضرت تنها می‌شدند همه خدامان و غلامان
خوشان را از کوچک و بزرگ جمع می‌کردند و با آنان سخن می‌گفتند و با آن‌ها
انس می‌گرفتند به طوری که غلامان آن حضرت هیچ ترسی از ارباب و مولای خود
نداشتند (مجلسی، ۱۴۰۳: ج: ۴۹: ۱۰۰).

۶. گسترش فرهنگ کار

در نگاه اسلام بالتفاوت به هدف نازل و محسوس کار که تأمین کننده
نیازمندی‌های آنی زندگی خانواده است، آن چه بی‌تردید و به حکم شرع و عرف در
جامعه اسلامی مقبولیت یافته و دارای التزام عملی است. بر عهده داشتن مسئولیت
اداره امور زندگی در خانواده توسط پدر به عنوان سرپرست خانواده است. در همین
راستا می‌بینیم که برآمدن از عهده هزینه‌های زندگی نیازمند تلاش و کوشش است.
بر این اساس پیشوایان اسلام به ما توصیه کرده‌اند تا آن‌جا که در توان داریم از
ارتزاق بدون تکیه بر دسترنج خود پرهیز کنیم. امام رضا^(ع) حدیثی را با این مضمون

از پیامبر (ص) نقل می‌کند که: کسی به خدمت ایشان آمد تا چیزی درخواست کند، پیامبر (ص) فرمود: هر که از ما چیزی بخواهد به او می‌دهیم اما اگر بی‌نیازی ورزد و اظهار نکند خداوند اورابی نیاز خواهد کرد. آن شخص سه بار به همین منظور آمد و همین سخن را از پیامبر (ص) شنید. روز بعد رفت و تبری را قرض گرفت و به کوه زد و پشتہ هیزمی جمع کرد و به بازار برد و به نیم کیلو خرمافروخت و با خانواده خود آن را صرف کرد. وی همین عمل را هر روز ادامه می‌داد تا توانست درآمدی کسب کند و از آن برای خود تبری و مالی و غلامی بخرد. وقتی بعد از آن به حضور پیامبر (ص) آمد و مراتب را نقل کرد ایشان فرمود: مگر نگفتم هر که از ما چیزی بخواهد می‌دهیم ولی اگر بی‌نیازی ورزد خداوند اورابی نیاز می‌کند. (صحیفة الإمام الرضا ۱۴۰۷: ۳۶۵).

۶. تصحیح سبک زندگی

عباسی می‌گوید از امام رضا^(ع) درباره خرج زندگی دستوری خواستم. ایشان فرمود: بین دو امر ناخوش. گفتم من آن را نمی‌شناسم. فرمود آیانمی‌دانی که خداوند عزوجل اسراف را ناخوش داشته است و همچنین تنگ گرفتن را. آن جا که می‌گوید: آنانی که وقتی خرج می‌کنند نه اسراف می‌کنند و نه تنگ می‌گیرند و روش پایداری بین این دو دارند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۸؛ ۳۴۷).

البته شناخت دو مقوله اسراف و تنگ گیری بسیار مهم است. اسراف چیست و در کجا و در چه چیزهایی است از زمرة مسائل اولیه‌ای است که باید بدان توجه کرد اما این نوشتار از آن جا که بنای آن بر اختصار و اشاره است تنها به یک رهنمود از آن امام همام بسنده می‌کند که فرمود: در آن چه سود به بدن انسان می‌رساند اسراف نیست. اسراف در آن چیزهایی است که مال تلف می‌شود و به بدن آسیب می‌رساند (همان، ۸۱: ۷۳).

۶.۷. تشویق به قناعت

راهبرد بعدی بهره‌گیری از شیوه قناعت است. رویکرد به این راهبرد در واقع، همان پیدا کردن راه میانه است. بهره‌بردن از شیوه قناعت، علاوه بر آن که خانواده و جامعه را از افتادن در چاله فقر نگه می‌دارد، اهرم کارسازی در جهت شکوفایی استعدادها و خلق ابتکارات است.

خداآند می‌فرماید: تو به آن چه روزی ات کرده‌ام خوشنود باش تا زیبی نیازترین مردم باشی و من روایت می‌کنم که هر کس قناعت پیشه داشت سیر است و هر که قانع نباشد سیر نمی‌شود(نوری، ۱۴۰۸ق: ج ۱۵؛ الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا^(۴)، ۳۶۴ق: ۱۴۰۶).

توجه به نکته‌های روان‌شناختی در آموزش، موضوع قابل توجهی است که ائمه معصومین^(۴) در بیان مسائل بدان التفات جدی داشته‌اند. در زمینه توصیه به رعایت موازین قناعت در هزینه‌های زندگی آن‌گاه که امام^(۴) به آن می‌پردازند، از پیامبر^(ص) به عنوان الگوی رفتاری یاد می‌کنند تاعلاوه بر جنبه سرمشق‌گیری، از نظر روحی نیز در ک آن بر فraigیرنده دشوار نیاید. اشاره امام در فرازی از روایت زیر ناظر به این مطلب است: اگر خاطرت را به چیزی از روش قناعت جلب می‌کنی، به شیوه معاش و گذران پیامبر^(ص) توجه کن که خوراکش نان جوین، شیرینی او خرما، هیزم احاقش برگ و پوسته نخل بود، آن هم اگر می‌یافتد(الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا^(۴)، ق ۴۰۶ق: ۳۶۶).

۶.۸. تشویق به فرهنگ انفاق

معمر بن خلاد می‌گوید: وقتی حضرت رضا^(۴) می‌خواستند غذا بخورند یک کاسه بزرگی را کنار سفره می‌گذاشتند و از بهترین غذاها، از هر کدام مقداری، در

آن کاسه می‌ریختند و می‌فرمودند: آن را به مساکین بدهند. سپس این آیه مبارکه را قرائت می‌فرمودند: **فَلَا أَقْتَحِمُ الْعَقَبَةَ** (البلد، ۱۱). پس انسان، آن گردننهای سخت را نتواند پیمود. و بعد می‌فرمود: چون خداوند می‌دانست که برای هر انسانی، آزاد کردن بند، مقدور نیست راهی برای رسیدن به بهشت با اطعام طعام قرار داد (قمی، ۱۳۷۴: ۴۶۳).

۷. نتیجه گیری

از آن چه گذشت می‌توان چنین نتیجه گرفت که سیاست‌های حمایتی اسلام که بخشی از آن‌ها در قالب نهادها و مؤسسات مردمی شکل گرفته است، در وحدت و انسجام اجتماعی، در دو بخش تأمین نیازهای مادی و معنوی افراد جامعه اهمیت به سزایی دارد.

مهم‌ترین راهکار برای رفع فقر و محرومیت در جامعه اسلامی مشارکت مردم در این عرصه است. نباید برای رفع محرومیت تنها به نهادهای دولتی و حکومتی اکتفا کرد. البته نباید اهمیت سیاست گذاری‌ها و تصمیم‌گیری‌های حکومت در باب گسترش عدالت و رفع محرومیت نادیده گرفته شود. حتی نهادهای حمایتی که در جامعه اسلامی برای کمک به محرومان به وجود آمده‌اند تنها در صورتی می‌توانند وظیفه خود را به درستی انجام دهند که مردم در کمک به محرومان مشارکت جدی داشته باشند.

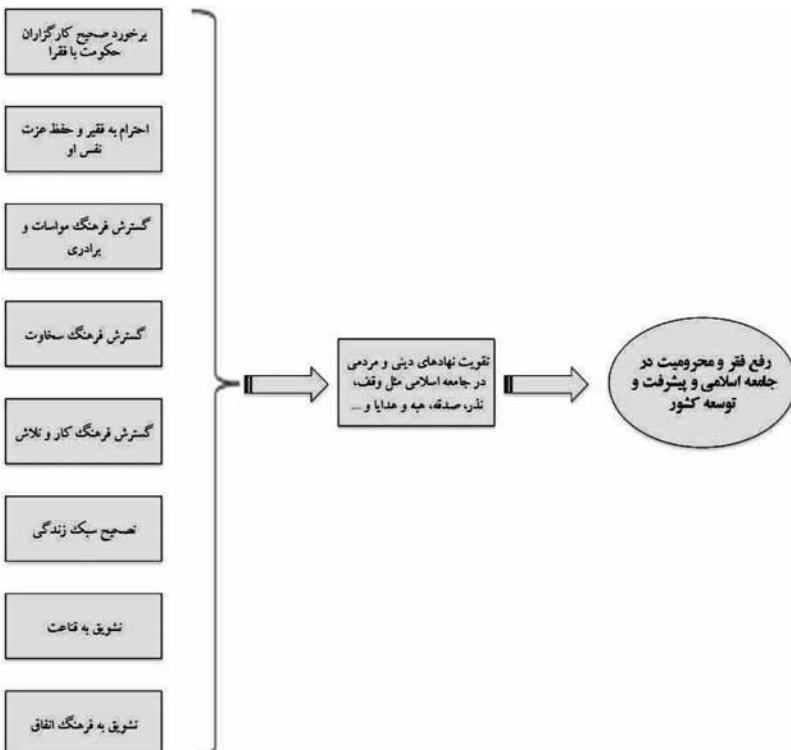
بنابراین مهم‌ترین و ضروری‌ترین کار، اصلاح فرهنگ عمومی مردم جامعه در قالب محرومان و کمک به فقر است که بهترین شیوه برای این کار می‌تواند توصیه معصومان به خصوص امام رضا^(۴) باشد. مردمی که محبت به اهل بیت رادر دل دارند با آگاهی از سیره‌ی عملی آن بزرگواران به تأسی از آن‌ها اهمیت کمک به محرومان را

♦ ۹۳ راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی

شال فصل ۴ پیشنهاد ۱۰۵

می آموزند و به تبع آن با گسترش نهادهای دینی و مردمی مانند قرض، اتفاق، صدقه و ... گامی بزرگ در رفع فقر و محرومیت در جامعه اسلامی بر می دارند.

در نمودار زیر به طور خلاصه راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی برای رفع محرومیت و فقر بر اساس سیره امام رضا^(۴) ارایه شده است.

شكل ۱: راهکارهای رفع فقر و محرومیت توسط نهادهای دینی و مردمی با تأکید

بر سیره امام رضا^(۴)

۸. پیشنهادها

- در پایان برخی از پیشنهادهای عملیاتی برای گسترش نهادهای حمایتی در جامعه اسلامی با تاکید بر اصلاح فرهنگ عمومی مردم و درک آنان درباره محرومان با توجه به سیره معصومان^(ع) به خصوص امام رضا^(ع) ارائه می‌شود که عبارت است از:
۱. استفاده از ظرفیت رسانه ملی برای تبلیغ کمک به محرومان و سیره اهل بیت^(ع) به خصوص امام رضا^(ع) در زمینه رفع محرومیت برای عموم مردم به شکل جذاب و هنری.
  ۲. استفاده از ظرفیت‌های حوزه علمیه و مبلغان دینی برای گسترش دیدگاه اهل بیت^(ع) درباره محرومان و فقرا و رفتار و منش آن بزرگواران با فقرا.
  ۳. انجام کارهای فرهنگی توسط کمیته امداد امام خمینی(ره)، سازمان بهزیستی و دیگر نهادهای حمایتی برای گسترش روحیه انفاق و سخاوت در جامعه اسلامی با تکیه بر سیره اهل بیت^(ع).
  ۴. تشکیل گروه‌های فکری برای نحوه گسترش احادیث اهل بیت^(ع) و رفتار ایشان با فقرا و استفاده از ایده‌های جذاب تبلیغی در القای این فرهنگ به مخاطب.
  ۵. گنجاندن داستان‌ها و روایات آموزنده در کتاب‌های آموزشی دوره‌های ابتدایی و دبیرستان برای آشنایی نوجوانان و جوانان با سیره اهل بیت^(ع) درباره محرومان و فقرا و به کار گیری آن در زندگی آینده خود.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۷۳)، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- نهج البلاخه (۱۳۹۰)، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات مشهور.
- -ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸)، عیون أخبار الرضا^(۴). ترجمه: محمد تقی آقانجفی اصفهانی. تهران: انتشارات علمیه اسلامیه.
- -ابن الأمالی (للصدوق)، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، تهران: انتشارات کتابچی.
- -ابن شعبه حرانی، ابو محمد حسن بن علی (۱۳۶۳)، تحف العقول، تصحیح و ترجمه علی اکبر غفاری، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- -اسکات، ریچارد (۱۳۷۴)، سازمان‌ها، سیستم‌های عقلایی، طبیعی و باز، ترجمه حسن میرزایی اهرنجانی و فلورا سلطانی، تهران: انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- -اشتهرادی، محمد مهدی (۱۳۸۰)، اصول اخلاقی امامان، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- -اصغری، محمود (۱۳۸۷)، «حمایت‌های اجتماعی و تقویت هم گرایی»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۷۰، صص ۱۵۳-۱۷۲.
- -ایروانی، محمد جواد (۱۳۷۷)، نهادگرایی و جهاد سازندگی، تهران: انتشارات اداره کل روابط عمومی جهاد سازندگی.
- -حق جو، ناصر (۱۳۸۱)، «رفاه اجتماعی و توسعه (کاربرد نهادهای حمایتی در ایران»، رفاه اجتماعی، شماره ۶، صص ۷۵-۹۶.

- حکیمی، محمد رضا؛ حکیمی، محمد؛ حکیمی، علی (۱۳۸۰)، *الحیا*.
- ترجمه: احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خمینی، روح الله (۱۳۸۲)، *تحریر الوسیله*، قم: انتشارات اسماعیلیان.
- دلشداد تهرانی، مصطفی؛ آینه وند، صادق (۱۳۸۵)، «سیره نویسی؛ گرایش‌ها و ضرورت‌ها»، *خردname همشهری*، شماره ۱۱، صص ۴۴-۴۶.
- شریفی، احمد حسین و همکاران (۱۳۹۱)، *همیشه بهار: اخلاق و سبک زندگی اسلامی*، چاپ اول، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.
- *صحیفة الإمام الرضا*^(۴) (۱۴۰۷ ق)، منسوب به امام رضا علی بن موسی^(۴)، ترجمه: علاء الدین حجازی، مشهد: کنگره جهانی امام رضا^(۴).
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). *مکارم الاخلاق*. ج. ۲، قم: انتشارات الشریف الرضی.
- *فقه الرضا*^(۴) (۱۴۰۶ ق)، منسوب به امام رضا علی بن موسی^(۴)، مشهد: موسسه آل البيت علیهم السلام.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۷۴)، *منتهی الآمال*، ج. ۲، قم: انتشارات هجرت.
- کافی، مجید (۱۳۹۴)، *فلسفه و روش سیره پژوهی*، قم: مجتمع آموزش عالی امام خمینی، برگرفته از وب سایت <http://www.sokhanetarikh.com>
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۱ ق)، *اصول الكافی* ج ۱ و ۸، مترجم: سید جواد مصطفوی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة

- الأطهار ج ۲، ۴۹، ۷۱، ۶۸، ۷۳، ۶۸، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- معلمون، لويس (۱۳۸۵)، **المنجد في اللغة العربية**، ترجمة احمد سياح، تهران: انتشارات سلام.
- ميرمعزى، سید حسین (۱۳۹۱). **نظام اقتصادی اسلام**، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ق)، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، قم: موسسه آل البيت عليهم السلام.
- ورام بن أبي فراس، مسعود بن عيسى (۱۳۶۹)، **مجموعه ورّام؛ آداب و أخلاق در اسلام**، ترجمه محمد رضا عطاوی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ورزشکار، احمد (۱۳۹۰)، **نهاد و نهادگرایی**، تهران: دانشکده مدیریت واحد شمال دانشگاه آزاد اسلامی، برگرفته از وب سایت مدیریتی ایران.

www.managerial.ir

- Aldrich, H. E. and Fiol, C. M. 1994, “**Fools Rush In? The Institutional Context of Industry Creation**”, *Academy of Management Review*, Vol.19, and No.4: 645-670.
- March, J.G. and Olsen, J.P. 1989, **Rediscovering Institutions: the Organizational Basis of Politics**, New York: Free Press.
- Scott, W R. 2001, *Institutions and Organizations*, 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Selznick, P. 1966, *TVA and Grass Roots: A Study in the*

Sociology of Formal Organization. New York: Harper
Torch books.

- Zucker· L. G .1987, “**Institutional Theories of Organization.**” *Annual Review of Sociology*, Vol.13:
443-464.